

LINKSNIUOJAMŲJŲ ŽODŽIŲ KIRČIAVIMO POLINKIAI XX A. 6–7 DEŠIMTMEČIŲ RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ ŠNEKTŲ RANKRAŠTINIUOSE ŠALTINIUOSE

ESMINIAI ŽODŽIAI: rytų aukštaičių uteniškių patarmė, šnektas, linksniuojamasis žodis, kirčiavimo variantas, rankraštinis šaltinis.

ANOTACIJA

Straipsnyje nagrinėjama iki šiol kirčiavimo požiūriu kalbininkų išsamiau netirta Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų XX a. 6–7 deš. rytų aukštaičių uteniškių šnektų rankraštnių šaltinių medžiaga. Tyrimu siekiama nustatyti šiuose aprašuose (pateiktuose atsakymuose į *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programos* klausimus ir transkribuotuose tekstuose) rastų linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo polinkius. Remiantis gana gausia medžiaga, aptariami tiriamuoju laikotarpiu uteniškių patarmėje vyravę akcentuacijos modeliai, žodžių ir jų formų kirčiavimo variantai, aiškinamos galimos jų egzistavimo priežastys, pateikiamas toje pačioje šnekte akcentinių variantų turinčių žodžių formų sąrašas.

Nagrinėjama, kaip XX a. 6–7 deš. rytų aukštaičių uteniškių patarmėje linksniuojamųjų žodžių ir jų formų akcentuaciją veikė kirčio atitraukimo kaip dėsnio formavimasis, morfologinis paradigmos išlyginimas, senovinio kirčiavimo relikto išlaikymas, dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – akcentinio ir semantinio modelio nykimas, polinkis į oksitonezę ir kt. veiksniai.

ABSTRACT

The article examines the manuscript sources of the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena dating to the 1950s–1960s, which are stored in the Dialect Archive of the Centre of Geolinguistics at the Institute of the Lithuanian Language and which have not yet been thoroughly studied by linguists from the perspective of accentuation. The study aims to determine the accentuation tendencies of declinable

words found in these descriptions (presented in responses to the questions of the *Program of Material Collection for the Atlas of the Lithuanian Language* and in transcribed texts). Based on the substantial amount of material, the article discusses the accentuation patterns, the accentuation variants of words and word forms prevalent in the subdialect of Utena during the studied period, along with the possible reasons for their existence. A list of word forms with accentual variants within the same local dialect is provided.

The study examines how the accentuation of declinable words and their forms in the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena during the 1950s–1960s was influenced by factors such as the formation of the rule of stress retraction, the morphological levelling of paradigms, the preservation of ancient accentuation relics, the decline of the accentual and semantic model of two plural forms (simple and collective), the tendency toward oxytone accentuation, and other factors.

ĮVADAS

Rytų aukštaičių uteniškių patarmės kirčiavimo reiškiniai mokslininkų iki šiol tirti fragmentiškai. Dialektologijos darbuose bendrais bruožais aptartas kirčio atitraukimo pobūdis šios patarmės plote (LKT 1970: 34–35; LKA 1982: 123–124, žml. Nr. 105; Zinkevičius 1994: 74; 2006: 94; LKTCH 2004: 126–127; Markevičienė 1999: 16; Urbanavičiūtė–Markevičienė, Grinaveckis 1992: 12; RAU 2010: 35) ir šnektose kitaip kirčiuojami žodžiai¹ (DST 2013: 23–24; MLT 2019: 24; Balčiūnienė, Meiliūnaitė, Rinkauskienė 2019: 189). Mokslininkai daugiausia dėmesio skyrė fonologiniam šalutiniam kirčiui (Kosienė, Girdenis 1979: 48–56), monoftongų, inesyvo ir iliatyvo, daugiskaitos naudininko ir įnagininko priegaidėms tirti (Kosienė 1982: 61–71; Bacevičiūtė, Rinkauskienė 2007: 4–11; 2008a: 78–84; 2008b: 229–237).

Taigi trūksta šios patarmės kirčiavimo sistemos tyrimų, publikacijų, skirtų akcentuacijos požymiams ir polinkiams aptarti. Šiame straipsnyje pasirinkta nagrinėti vieno laikotarpio medžiagą – iki šiol kalbininkų išsamiau netirtus Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų XX a. 6–7 deš. rankraštinių šaltinių duomenis.

Straipsnio tikslas – sinchroniniu požiūriu aprašyti rytų aukštaičių uteniškių patarmės XX a. 6–7 deš. rankraštiniuose šaltiniuose rastų linksniuo-

¹ Omenyje turimi žodžiai, kurie daugumoje aukštaičių patarmių kirčiuojami pagal kitą akcentinę paradigmą arba pagrindinis kirčiavimo variantas yra kitos kirčiuotės nei tiriamoje patarmėje.

jamųjų žodžių kirčiavimo ypatybes ir aptarti jų akcentuacijos polinkius. Pagrindiniai tyrimo uždaviniai yra šie: 1) nustatyti pagal vieną akcentinę paradigmą kirčiuojamus ir kirčiavimo variantų² turinčius linksniuojamuosius žodžius, sudaryti jų sąvadas; 2) aptarti pagal pastovaus ir (arba) kilnojamojo kirčiavimo paradigmas kirčiuojamų žodžių ir akcentinių variantų turinčių paskirų formų paplitimą patarmės plote; 3) nustatyti linksniuojamų žodžių kirčiavimo polinkius lemiančius veiksnius.

Atliekant tyrimą taikomas aprašomasis analitinis metodas, taip pat pasitelkti lyginamasis ir vidinės rekonstrukcijos metodai. Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimas straipsnyje nagrinėjamas pagal žodžio formų kirčio vietos ir (arba) kirčiavimo paradigmų įvairumą, akcentinių variantų vartojimo dažnumą ir paplitimą patarmės plote ir kt.

Atliktas tyrimas yra naujas ir aktualus. Straipsnyje, remiantis iš viso rytų aukštaičių uteniškių ploto surinkta medžiaga, pirmą kartą aprašomi linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo polinkiai, pateikiamas toje pačioje šnektoje akcentinių variantų turinčių žodžių formų sąrašas. Šis tyrimas pirmiausia turėtų būti aktualus tarmių kirčiavimo polinkių ir akcentuacijos reiškinių kaitos tyrėjams. Juolab kad yra galimybė straipsnyje aptartą medžiagą ir pateiktas išvadas palyginti su jau atliktų pietų aukštaičių, vakarų aukštaičių kauniškių ir rytų aukštaičių kupiškėnų ir anykštėnų patarmių XX a. 6–7 deš. rankraštinų šaltinių tyrimų rezultatais (Ragaišienė 2012: 219–231; 2018: 176–201; 2019: 1–19; 2020a: 1–17; 2020b: 211–226; 2022: 230–270). Tikėtina, kad tokio pobūdžio tyrimai gali turėti ir praktinės naudos tarmių tekstų ir žodynų rengėjams – dialektologams ir leksikografams.

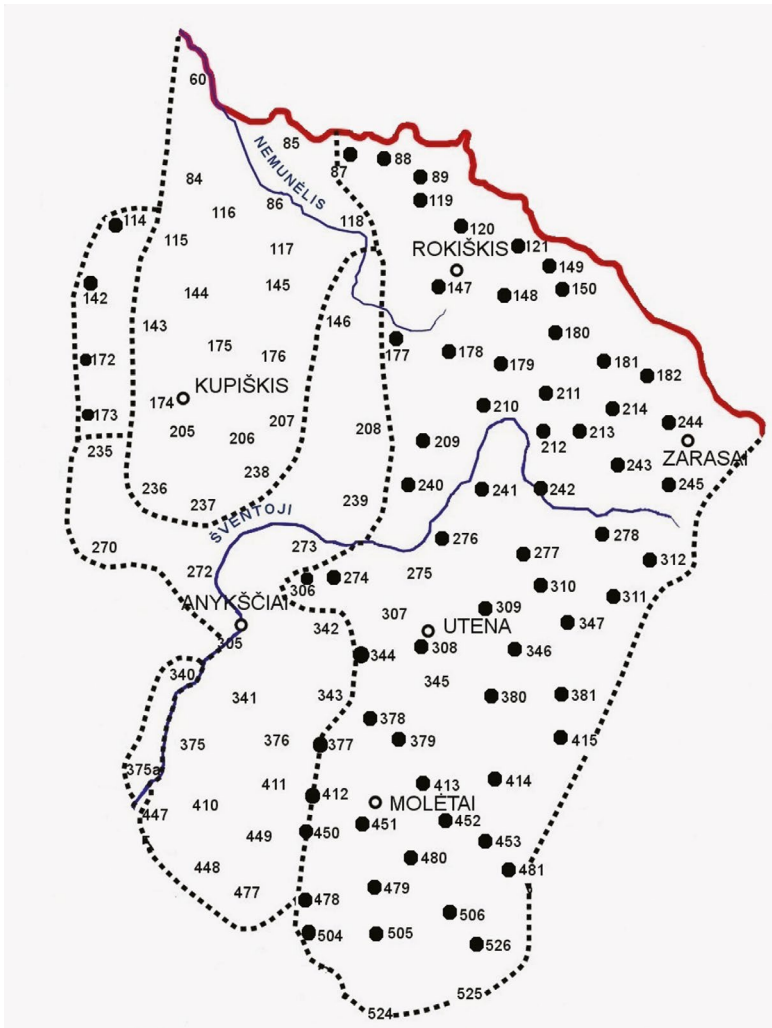
1. TIRIAMOJI MEDŽIAGA

Renkant medžiagą *Lietuvių kalbos atlasu*³, XX a. 6–7 deš. buvo ištirtos rytų aukštaičių uteniškių plotui priklausančios gyvenamosios vietovės (punktai)⁴ ir parengti jų tarminiai aprašai. Rankraštinį punkto šaltinį dažniausiai su-

² Lingvistinėje literatūroje įvairiai kirčiuojami žodžiai ir jų formos vadinami *kirčiavimo variantais* (Kardelytė 1975: 11; Zinkevičius 1979: 91 ir kt.), *akcentiniais variantais* (Stundžia 1995: 22), *kirčiavimo gretymybėmis* (Pakerys 1994: 7) arba *kirčiavimo gretybėmis* (Mikulėnienė, Pakerys, Stundžia 2007: 8). Pastaraisiais metais įsigali tradicija terminus *kirčiavimo (akcentinis) variantas* ir *kirčiavimo (akcentinė) gretybė* vartoti kaip sinonimus (Ragaišienė 2010; 2020a: 1–17; 2020b: 211–226; 2022: 230–270; plg. dar Stundžia 2009: 66).

³ LKA 1977; LKA 1982; LKA 1991.

⁴ Tirtinos gyvenamosios vietovės (punktų pavadinimai ir numeriai) nustatyti *Lietuvių kalbos atlaso* rengėjų.

1 PAV. Rytų aukštaičių uteniškių gyvenamosios vietovės, iš kurių surinkta tiriamoji medžiaga

daro tirtos vietovės, šnektos kalbinių ypatybių ir pateikėjų pristatymas, atsakymai į *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programos* leksikos, fonetikos, morfologijos ir sintaksės klausimus, transkribuoti tekstai. Per du dešimtmečius medžiaga sukaupta beveik iš visų uteniškių gyvenamųjų vietovių – archyve rasti 89 šaltiniai (apie 2100 puslapių) iš 66 punktų (žr. 1 pav.)⁵.

⁵ Duomenų neturima tik iš trijų punktų – Vyžuonų (275), Aknystėlių (307) ir Degulių (345).

Šnektų tyrėjams keltas uždavinys fonetine transkripcija užrašyti ir sukirčiuoti „kiek galint daugiau tekstų <...> iš kasdienės kalbos ir tautosakos“ (LKAP 1956: 9). Iš pateiktų duomenų matyti, kad renkant medžiagą pirmiausia siekta gauti atsakymus į anketų klausimus⁶. Todėl daugiausia užrašyta paskirų sakinių su anketų klausimuose nurodytais žodžiais arba pateikta jų vienaskaitos vardininko (rečiau – kitų linksnių) formų, pvz.: *mūšys* Sgn (379), *mūšiai* Ut (308), *snukys* Gtč (114), Alk (180), Ds (212), *sprindys* Šlt (173), Rb (177), Ld (312), *smėlys* Rk (147), *smėliai* Brč (245) ir kt.⁷ Transkribuoti tekstai (pasakos, pasakojimai apie gyvenamąją vietovę, realijas ir kt.) dažniausiai yra nedidelės apimties, pateikti ne visuose šaltiniuose.

Tiriamosios medžiagos sąvadą sudaro 183 dviskiemeniai ir daugiaskiemeniai linksniuojamieji žodžiai (apie 2700 formų). Dauguma jų rasti bent keliuose (ketvirtadalis – keliolikoje) rankraštinėse šaltiniuose. Daugiau nei pusę straipsnyje nagrinėjamų linksniuojamųjų žodžių sudaro įvairiai kirčiuojamos dviskiemenių ir daugiaskiemenių produktyviųjų *a* ir *ia*₂ kamienų formos. Produktiviųjų *ā* ir *ē* kamienų žodžių šaltiniuose rasta gerokai mažiau. Nors duomenų turima palyginti nemažai, kirčiavimo požiūriu medžiaga vertintina kaip trūktina. Pirmiausia todėl, kad užrašytų formų ne visada pakanka žodžio akcentinei paradigmai nustatyti, pvz.: *gyslà* Spt (309), *kálvėj* Gtč (114), Šlt (173) / *kalvėj* Sgn (379)⁸, *su rýkšte* Skd (378) ir kt. Kai kuriais atvejais neaišku, ar žodis turi kirčiavimo gretybių, ar įvairuoja jo tik paskirų formų akcentuacija, pvz.: *káulai* Brč (245), Ut (308), Skd (378), *káulų* Užb (87), Rk (147), Rg (178), Vb (142), *káulų, káulais* Trg (346), *káulais* Šlt (173), Int (480) / *kaulų* Gdr (504)⁹. Remiantis paskirų formų kirčio vieta galima nustatyti dalies daugiaskiemenių priesagų vedinių kirčiuotę (ypač tais atvejais, kai duomenys paliudyti kelių šnektų). Pirmiausia tai

⁶ Atsakymai į klausimus užrašyti transkripcija ir sukirčiuoti. Žodžių kirčiuotė nenurodyta. Tiriamuose šaltiniuose žodžiai užrašyti skirtinga transkripcija, neišvengta netikslumų ir riktų. Nurodant kelių šnektų vartosenos pavyzdžius, neretai reikėtų pateikti keletą tos pačios žodžio formos variantų. Kai aptariamoms akcentologijos reiškiniams transkripcija nėra aktuali, straipsnyje pavyzdžiai teikiami bendrinės lietuvių kalbos rašmenimis. Formos su atitraukiniu kirčiu ir koloninio kirčiavimo atvejais nurodomi transkribuoti.

⁷ Straipsnyje nurodoma ne tirtos gyvenamosios vietovės (kaimo) santrumpa, o *Lietuvių kalbos atlaso* punkto pavadinimas ir numeris. Tai daroma patogumo dėlei. Netikslinga įsivesti kelias vieno punkto santrumpas, nes žemėlapyje yra galimybė duomenis nurodyti tik prie *Lietuvių kalbos atlaso* punkto.

⁸ Atlikti tyrimai rodo, kad nustatant žodžio kirčiuotę negalima remtis tik vietininkų formomis, nes jų kirčiavimas gali skirtis nuo kitų linksnių formų, t. y. ne visada rodyti akcentinę paradigmą (Ragaišienė 2023: 190–210).

⁹ Įvairiai kirčiuojamų žodžių formų pirmasis nurodomas pagrindinis kirčiavimo variantas.

pasakytina apie šaltiniuose rastas priesagos *-inis*, *-ė* būdvardžių, priesagu *-inė* ir *-(t)uvė* daiktavardžių formas, pvz.: *bėržinis* Drš (172), Vlč (240), Ut (308), Grs (412) / *beržinis* Ld (312), *beržinės málkos* Arn (526); *daržinė* Vlč (240), Ut (308), Ld (312), *daržinė, daržinėj* Gtč (114), *daržinė, daržinėn* Bjt (479) / *daržinė, daržinėj* Rg (178); *kultuvė* Gtč (114), Brč (245), Dgl (277), Spt (309), Ld (312), *kultuvėm* Gdr (504), Arn (526) / *kùltuvė* Drš (172) ir kt. Tačiau dažniausiai linksniuojamųjų žodžių paradigmai nustatyti pavienių formų nepakanka, nes, kaip pastebėję šios patarmės tyrėjai, nemažai yra žodžių, kirčiuojamų kitaip (DST 2013: 23–24; MLT 2019: 24).

Remiantis surinkta medžiaga nėra galimybių nustatyti dalies konkrečių žodžių ar darybos tipų kirčiavimo polinkių, išsamiau aptarti kamienų tarpusavio sąveikos ir produktyviųjų kamienų poveikio neproduktyviųjų akcentuacijai. Tačiau turimų duomenų tikrai pakanka XX a. 6–7 deš. rytų aukštaičių uteniškių patarmės akcentuacijai įvertinti ir linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo polinkiams nustatyti. Juolab kad aptariami šaltiniai palyginti gerai atspindi tiriamos patarmės ypatybes. Juose pateikta medžiaga yra vertinga ir patikima, nes dauguma rankraščių parengti patyrusių kalbininkų – K. Eigmino, E. Grinaveckienės, K. Morkūno, Ž. Urbanavičiūtės, A. Valeckienės, K. Vosylytės, A. Vanago ir kt.

2. LINKSNIUOJAMŪJŲ ŽODŽIŲ KIRČIAVIMO POLINKIAI

2.1. Rytų uteniškių patarmėje linksniuojamųjų žodžių ir jų formų akcentuacijos polinkiai pirmiausia sietini su kirčio atitraukimu. Rankraštnių šaltinių medžiaga rodo, kad XX a. 6–7 deš. dalyje uteniškių ploto veikė du dėsniai – silpnasis sąlyginis kirčio atitraukimas ir intensyvesnis sąlyginis kirčio atitraukimas (plg. LKA 1982; žml. Nr. 105). Gataučių, Vabalniško, Šaltėnių, Ūnuškio, Bučiūnų, Obėlių, Rōkiškio apylinkėse kirtis dėsningai buvo atitraukiamas nuo trumpos galūnės į bet koki priešpaskutinį ilgąjį skiemenį, pvz.: *gaĩnta, juoĩsva, leĩndi, piĩjki, su ruĩjka, šaĩlta ruĩjka, viĩna* Gtč (114), *skũra, eĩni, eĩnu, gaĩva, liĩpsna, liĩtus, jaĩni, kaĩbi, piĩjki* Bč (121), *baĩsu, gỹvi, laĩki, viĩni, žmó.na* Ob (148) ir kt.¹⁰ Apie Molėtus, Suginčių, Panemunėlių, Kriaunàs, Sùvieką kirtį nuo trumpos galūnės buvo linkstama atitraukti į ilgąjį skiemenį, kurio pagrindą sudaro ilgasis balsis arba *ie, uo,*

¹⁰ Rankraštniuose šaltiniuose atitrauktinio kirčio atvejais dvibalsiai ir ilgieji balsiai dažniausiai žymimi vidurine priegaide, o dvigarsiai – tvirtagale priegaide.

pvz.: *diēna, juōda, nuōga pōnia, tvōra, viēna, žiēma, žūsis, žvēris* Sgn (379). XX a. 6–7 deš. šiose šnektose dėsnis veikė nevienodai reguliariai, pavyzdžiui, Debeikių ir Vidėniškių apylinkėse kirtį išlaikančios ir jį atitraukiančios formos, regis, buvo vartojamos pramaišiu, pvz.: *bēda, dienàs, i.rà / ìra, lietùs, sveiki, vienà / viēna, žmogùs* Dbk (274), *aišù, i.rà, suņkù, uždėtà / liētus, raudò na* (plg. *raudanò s*), *ò ška, skì las* Vdn (450).

Tiriamuoju laikotarpiu šio reiškinio apraiškų pastebėta ir kirčio neatitraukiančiose uteniškių šnektose¹¹. Dėsnių formavimasi pirmiausia liudija formų su šalutiniu arba „dviviršūniu“ kirčiu¹² vartojimas (plg. Urbanavičiūtė-Markevičienė, Grinaveckis 1992: 12; Stundžia 1995: 70; Ragaišienė 2020b: 214–215). Tiesa, tiriamuose šaltiniuose šio kirčio tipo žymėjimo atvejų rasta mažai, pvz.: *aĩ.nù, audėjà, suņkù, telòkùs, uņkstì, vaikù, viēnà* Spt (309) ir kt.¹³ Reiškinių plitimą patarmės plote rodo ir pasitaikantys pavieniai kirčio atitraukimo atvejai. Kirtis atitraukiamas nuo trumpos galūnės į skiemenį, kurį sudaro *ie, uo* arba ilgasis balsis, pvz.: *liētus* (plg. *letaūs*), *raudò.ni* (plg. *raudanò.s*), *viēni / vienì* Kkt (380), *geltóna* (plg. *gelta.nù.*), *negì.va, sūnus, viēna* (plg. *vienà*) Brč (245) ir kt. Neretai formos su atitraukiniu kirčiu vartojamos kaip gretiminės, pvz.: *skūrà / skù.ra, sūnùs / sú.nus, viēna / vienà, tvo.rà / tvò.ra* ir kt. Lb (414), *gi.và / gì.va, pò.ne / po.nè, sūnùs, sūnaūs / sú.nus* ir kt. Bjt (479).

Rytų aukštaičių patarmių tyrėjai yra atkreipę dėmesį, kad ne visi analogiški atvejai sietini tik su kirčio atitraukimu (plg. Zinkevičius 1979: 90). Pirmiausia tai pasakytina apie antrosios (rečiau – ketvirtosios) kirčiuotės daiktavardžių kamiene kirčiuojamas vienaskaitos vardininko, įnagininko, vietininko ir daugiskaitos galininko linksnių formas. Kirčio neatitraukiančiose šnektose šių linksnių formas linkstama kirčiuoti kamiene (75 atvejai iš 109), pvz.: *su susiėdu, kolkòzi, burò.kus, lupì nas, sijò nus* Ds (212), *mòrkvas, na.rà.gus, ka.pìr.stus* Tlm (311), *aguřkus, knì.gas, rózus, vaĩstus* Trg (346), *ma.kì.kla, darbinì ku, kolkòzi, bliñus, mergòtes, sódus* Prv (413), *ma.kì.kla, ma.kì.klas, rūbus, sta.vì.kla* Int (480), *su diėdu, baravì.kus, ragutėlas, rūbus, sijò nus, viščò.kus* Mdk (481) ir kt. Kamiene kirčiuojamų formų atsiradimas pirmiausia sietinas su morfologiniu akcentinės paradigmos išlyginimu. Ana-

¹¹ Pavyzdžiui, Spitrėnų šnektos apraše teigiama, kad „kirčio atitraukimo procesas jau palietęs ir šią tarmę. Kai kuriuose žodžiuose aiškiai girdimi du kirčiai“ (Urbanavičiūtė 1966).

¹² Vakarų aukštaičių plote šalutinio kirčio tipą – „dviviršūnį“ kirtį – pirmasis aptiko ir aprašė Aleksas Girdenis (Girdenis 1978: 75–76).

¹³ Tikėtina, kad XX a. 6–7 deš. uteniškių patarmėje aptiriamas reiškinys buvo nevienodo stiprumo, todėl ne visais atvejais šalutinis kirtis žymėtas.

logiškai šias formas linkstama kirčiuoti ir kitose aukštaičių šnektose (plačiau žr. Grumadienė 1994: 101–104; Mikulėnienė 1996: 149; Urbanavičienė 2006: 220; Ragaišienė 2010: 53; 2019: 11 ir kt.). Paminėtina, kad aptariamoms formoms uteniškių patarmėje gali liudyti tiek kirčio atitraukimo, tiek paradigmos išlyginimo tendencijas, plg. Spitrėnų šnekte, kurioje rasta „dvi-viršūnio“ kirčio atvejų, užrašytas formas *su blī nu, su kariētu, kruòpas, telòkius*. Juolab kad kamieno kirtį labiau linkstama apibendrinti žodžių priešpaskutiniame skiemenyje, kurio pagrindą sudaro ilgasis balsis arba *ie, uo* (silpnasis sąlyginis kirčio atitraukimas).

Pačiame rytiniame ir pietrytiniame uteniškių ploto pakraštyje kirčiavimo sistema gali būti paveikta ir lenkų, rečiau gudų kalbų (plg. LKTCH 2004: 123; Geržotaitė, Meiliūnaitė 2014, XIV žemėlapis). Šiose šnektose pastovaus kirčiavimo paradigmos formavimasis sietinas ir su polinkiu išlyginti paradigmą slavų kalbų pavyzdžiu, t. y. laipsnišku perėjimu prie dviejų kirčiavimo tipų – koloninio ir galūninio – modelio (Zinkevičius 1966: 31; Mikulėnienė 1995: 450; Tuomienė 2005: 65–69; Urbanavičienė 2006: 221 ir kt.). Pagal koloninio kirčiavimo paradigmą tiriamoje patarmėje kirčiuojami ir naujai atėję žodžiai (Markevičienė 1999: 16; DST 2013: 24; MLT 2019: 24; plg. Bacevičiūtė 2004: 27; Urbanavičienė 2006: 220; 2010: 177). Pavyzdžiai, daugiaskiemenių *ā* kamieno daiktavardžių linkstama apibendrinti vyraujančią paradigmos kirtį, pvz.: *māšina* Vb (142), Krš (149), Sv (150), Avl (213), Blč (347), Sgn (379), Int (480), *be māšinos* Drš (172), *po māšina* Bjt (479) / *mašinos* Zr (244), *mašinq* Int (480), *mašinom* Prv (413), *ganýkla* Rb (177), *mokýkla* Prv (413), Bjt (479), Int (480), *vālanda* Bč (121), Rg (178), Jnš (506) / *valandà* Lkš (120).

Su kirčio atitraukimu, akcentinės paradigmos išlyginimu ar koloninio kirčiavimo tipo formavimusi sietinos ne visos linksniuojamųjų žodžių šakninio kirčiavimo formos. Tikėtina, kad dalis jų gali būti paveldėtos iš seno. Pirmiausia tai pasakytina apie šaknyje kirčiuojamas dviskiemenių *u* kamieno būdvardžių *baĩsus, -i, brángus, -i, lýgus, -i, suĩkus, -i* ir kt. vienaskaitos vardininko formas (Skardžius 1935: 140–145; Būga 1961: 78; Vanags 1990: 75–81; Lazauskaitė 1998: 65–70). Uteniškių patarmėje XX a. 6–7 deš. jas dažniau buvo linkstama kirčiuoti šaknyje, pvz.: *baĩsus, -i* Sgn (379), Mlt (451), Kkt (380), *baĩsus* Avl (213)¹⁴, *baĩsi* Bjt (479) / *baisùs, -i* Bjt (479), *baisùs* Ds (212), Lln (344), Blč (347), Pst (453), Jnš (506); *brángus, -i* Ds

¹⁴ Atsakant į anketų klausimus ne visada nurodytos abiejų giminių formos. Dalis formų rasta pasakojimuose.

(212), Prv (413), Ut (308), *bráangi* Ds (212); *lýgus*, *-i* Ut (308), Lb (414); *suñkus*, *-i* Ld (312), Mlt (451) / *sunkùs* Spt (309), Gdr (504), *sunkì* Čl (452); *gařdus*, *puĩkus* Arn (526); *tiěsus* Trg (346), *támsus*, *-i* Dbk (274), Prv (413), *támsus*, *támsų* Sdk (276), *tánkus*, *-i* Ut (308), Tlm (311), Sgn (379) / *kantrùs* Jnš (506), *kartùs* Spt (309), *smarkùs* Int (480), *bjaurùs* Vlč (240)¹⁵. Dauguma šakninio kirčiavimo formų užrašytos kirčio neatitraukiančiose šnektose, plg. dar Vilūčių šnektos tarminių ypatybių apraše rastas formas *áiškus*, *-i*, *brángus*, *-i*, *lýgus*, *-i*, *puĩkus*, *tánkus*, *-i*, *smùlkus*, *-i*, *sótus*, *-i*, *támsus*, *-i* Vlč (240).

Suprantama, kad nėra galimybių patikimai nustatyti, kurie atvejai sietini su kirčio atitraukimu, o kurie yra atsiradę dėl pastovaus kirčiavimo paradigmos formavimosi, analogijos būdu ar paveldėti iš seno. Tikėtina, kad aptarti reiškiniai yra tarpusavyje susiję ir patarmėje veikia sanklodos principu. Šių reiškinių sąveikos pavyzdžiu uteniškių patarmėje laikytinas daiktavardžio *žmogus* kirčiavimas, pvz.: *žmōgus* Lkš (120), Rk (147), Svb (150), Krn (179), Alk (180), Atz (211), Brč (245), Ut (308), Ld (312), Pst (453), Mdk (481), *žmōgus*, *žmōgaus* Lkm (415), *žmōgus*, *žmōgum* Ob (148) / *žmogùs* Krn (179), Atz (211), Vlč (240), Brč (245), Ld (312), Pst (453), Gdr (504), *žmogùs*, *žmogaūs* Rg (178), Blč (347), *žmogaūs* Rk (147), Svb (150), Alk (180), *žmogum̃* Ob (148). M. Daukšos raštai ir 1605 m. katekizmas rodo, kad šio žodžio kirčiavimo įvairavimas gali turėti istorinių prielaidų (Skardžius 1935: 124; Zinkevičius 1975: 26–27). Kirtį nuo trumpos galūnės į ilgą skiemenį atitraukiančiose šnektose šaknyje kirčiuojamos formos gali būti atsiradusios ir naujai, pvz.: *žmōgus* / *žmogaūs* Rk (147), Svb (150) ir kt. Šakninio kirčio apibendrinimas gali būti aiškinamas priebalsinio kamieno *žmuō* ir daugiaskaitos vardininko formos *žmónės* kirčiavimo analogija.

2.2. Moteriškojo linksniavimo žodžiai uteniškių patarmėje dažniausiai kirčiuojami pagal vieną akcentinę paradigmą, pvz.: *kráutuvė* Vlč (240), Brč (245), Pst (453), *kráutuvė*, *kráutuvėn* Šlt (173), Grs (412), Bjt (479), *kráutuvėj* Rb (177), Ut (308), Lb (414), Kmn (278), iš *laškōs* „iš lovos“ Skd (378), *markà* „vieta linams merkti (ppr. kūdra); linmarka“, *markōn* Rb (177), *markōs*, *markōn* Vdn (450), iš *markōs* Mdk (481), *pirkià*, *pirkiōs*, *pirkiōj*, *pirkiōn* Tlm (311), Sgn (379), Blč (347), Lb (414), Vdn (450), Pst (453),

¹⁵ Negimininės būdvardžių formos patarmėje taip pat kirčiuojamos dvejopai, pvz.: *baisù* Vsk (241), Blč (347), Skd (378), Kkt (380), Pst (453) / *baĩsu* Sgn (379), Arn (526), *brángu* Vlč (240), Lb (414), *sunkù* Vsk (241), Brč (245), Skd (378), Kkt (380), Lb (414), Vdn (450) / *suñku* Brč (245), Mdk (481), Gdr (504), *šviěsu* Grs (412), Vdn (450), *skaĩdru*, *suñku* / *baisù*, *bjaurù*, *skaudù*, *tylù* Vlč (240).

pirkiõn Kkt (380), Čl (452), Bjt (479), Arn (526) / *an pĩrkios* Spt (309) ir kt. XX a. 6–7 deš. patarmėje, regis, gana gerai buvo išlaikyta dviskiemenių *ā* kamieno daiktavardžių baritoninio kirčiavimo paradigma, pvz.: iš *bālos* Rb (177), Kkt (380), *bāloj* Čl (452), iš *bāly* Užb (87), *kaktà, kãktos* Grs (412), *kãktos, kãktoj* Rg (178), Vlč (240), *kãkton* Rg (178), Spt (309), iš *pūtų* Ut (308), Lb (414), *sékla* Gdr (504), *séklų* Sgn (379). Polinkį į baritonezę rodo ir šaknyje kirčiuojamos senųjų oksitonų formos *džióva* Ut (308), *žárna* Kmn (278), (*nešiau*) *skiedrų* Spt (309), *vỹžų* Ant (242), *su vỹžom* Trg (346) ir skolinių iš slavų kalbų (*iš*) *bãčkos* Užb (87), Rk (147), Drš (172), Stl (182), (*iš*) *pėklos, pėkloj* Mdk (481) akcentuacija.

Pagal pastovaus kirčiavimo paradigmą uteniškių patarmėje linkstama kirčiuoti ir priesagos *-iena* vedinius, reiškiančius kultūrinių augalų augtąsias vietas ir mėsos pavadinimus, pvz.: *avižiena* (: *avižà* 3^b), *dobiliena* (: *dóbilas* 3^a), *kvietiena* (: *kvietỹs* 4), *rugiena* (: *rugỹs* 4) Vlč (240), Ut (308), Arn (526); *antiena* (: *ántis* 1), *arkliena* (: *arklỹs* 3), *jautiena* (: *jáutis* 1), *kiauliena* (: *kiaũlė* 2), *vištiena* (: *vištà* 2), *žąsiena* (: *žąsĩs* 4) Stl (182), Vlč (240), Ut (308), (*duok*) *kiaulienos* Dbk (274), Arn (526), *vištienos* Brč (245), Dbk (274), *žąsienos* Alk (180), Brč (245), Vdn (450) / *linienõs* (: *lĩnas* 4) Mnk (210), *rugienõs* Vdn (450), Bjt (479), Gdr (504), Arn (526), *rugienõn* Rb (177)¹⁶. Daiktavardžių, įvardijančių kultūrinių augalų augtąsias vietas, oksitoninio kirčiavimo formos gali liudyti akcentuacijos ir semantikos sąsają. Neatmes-tina galimybė, kad aptariamų semantinių grupių vediniai patarmėje galėjo būti skiriami ne tik reikšmėmis, bet ir kirčiu, pvz.: *kiaulienos* / *rugienõs* Arn (526) ir kt. (Ragaišienė 2010: 125; 2016: 150; 2019: 4). Šią prielaidą netiesiogiai remia ir *Lietuvių kalbos atlaso* medžiaga. Uteniškių patarmėje vediniai *kiauliena* ir *vištiena* kirčiuojami pagal pastovaus, žodis *rugienà* – pagal kilnojamojo kirčiavimo paradigmą (LKA 1982: 129; žml. Nr. 111). Aptariamų daiktavardžių kirčiavimo modeliai gali būti susiformavę skirtingu metu. Kilnojamojo kirčiavimo variantai *linienõs, rugienõs, rugienõn* gali būti paveldėti iš seno (plačiau žr. Girdeńis 1972: 20; Rinkevičius 2015: 50–52). Po Sosiūro–Fortunatovo dėsniõ priesagos kirtį gavę vediniai, grindžiami cirkumfleksinės šaknies baritonais, ilgainiui galėjo apibendrinti kilnojamoją (priesaginį–galūninį) kirtį, pvz.: *kiauliena, vištiena* / *kiaulienà, vištiennà* Vdn (450). Analogiški aptariamų vedinių akcentuacijos polinkiai būdingi ir vakarų aukštaičiams kauniškiams (Ragaišienė 2019: 4).

¹⁶ Daugumos aptariamų vedinių kirčiavimas tiesiogiai nesusijęs su pamatinių žodžių akcentuacija.

Dėl medžiagos stokos sunku spręsti apie dviskiemenių ir daugiaskiemenių *ā* kamieno linksniuojamųjų žodžių oksitonezę. Su šiuo reiškiniu, ko gero, sietinas dvejopas baritono *kupra* formų kirtis, pvz.: *an kùpros* Spt (309), *kùproj, kùpron* Brč (245) / *kuprôs* Čl (452), *kuprôm* Rg (178); plg. dar *lubû* Sdl (119), *lubôm* Čl (452), Bjt (479) / *lùbų* Ant (242). Rankraštiniuose šaltiniuose rastos pavienės kilnojamojo kirčiavimo žodžių viena-skaitos įnagininko formos taip pat gali liudyti galūninio kirčiavimo modelio formavimąsi, pvz.: *su žmonà* Vsk (241), Rg (178), *su ožkà* Ant (242), *su vienà* Krd (381)¹⁷. Atsitiktine, ko gero, nereikėtų laikyti ir pastovaus kirčiavimo daiktavardžio *strénos* galūnėje kirčiuojamos daugiskaitos galininko formos *po strénàs* Čl (452).

Dviskiemenius ir daugiaskiemenius *ē* kamieno daiktavardžius uteniškių patarmėje, regis, labiau linkstama kirčiuoti pagal galūninio kirčiavimo paradigmą, pvz.: *biržē* Užb (87), *buožē, buožēs* Ds (212), Grs (412), *drevē* Drš (172), Ut (308), *pušē* Gtč (114), *ugnē, ugnēs* Mnk (210), Krd (381) / *ùgnēs* Spt (309), Atz (211), *varlēm* Ut (308), *žagrē* Ant (242), Ld (312), *žemēn* Brč (245), Dbk (274) / *žēmēn* Spt (309), *žemésna* Int (480); *bruktuvē, su brùktuve* Vb (142), *bruktuvē, su brùktuve / bruktuvè* Drš (172), *brauktuvē* Gdr (504), Vlč (240), *dumtuvē* Drš (172), *dumtviū* Kmn (278) ir kt. Dviskiemenių daiktavardžių oksitoninio kirčiavimo formos, ko gero, atsiradusios skirtingu metu. Lingvistinėje literatūroje paveldėtomis iš seno laikomos formos *žemēn* ir *žemésna* (Zinkevičius 1975: 190–20; 1980: 199–200; Mikulėnienė 1994: 106; plg. dar Kazlauskas 1968: 40–41). Šio daiktavardžio galūninis kirtis paliudytas bendrašaknių kitų kalbų atitikmenų, pvz., pr. *semme*, sl. **zemljà*, ir M. Daukšos raštuose rastų formų *žemēs, žemiškám* (Kudzinowski 1977: 462; Rinkevičius 2009: 90). Kai kurie oksitoninio kirčiavimo atvejai gali būti atsiradę naujai, pavyzdžiui, akūtinės šaknies baritonu laikomo daiktavardžio *búožē* (la. *buōze*) formos *buožē, buožēs* (Skardžius 1935: 15; Kazlauskas 1968: 43; Zinkevičius 1980: 42). Žodžių *pušē* ir *ugnē* galūninis kirtis, ko gero, perimtas iš senesnėmis laikytinų *i* kamieno formų *pušīs* ir *ugnīs* (Zinkevičius 1980: 205; Pakerys 1994: 95; Ragaišienė 2010: 96–100). Analogijos būdu, ko gero, apibendrintas daiktavardžio *žagrē* galūninis kirtis. Žodžio *biržē* oksitoninio kirčiavimo paradigma gali būti paveldėta iš seno, plg. la. *bīrze, bīrže, bīrže*, tačiau neatmestina, kad gali būti atsiradusi ir naujai, plg. tarmėse įvairiai kirčiuojamas *ja₂* ir *i* kamienu formos

¹⁷ Galūninis kirtis gali būti nulemtas ir greta vartojamų formų kirčiavimo analogijos, plg. *vienù akiù* Krd (381).

bìržis / *biřžis* / *biržis*¹⁸. Akcentinių paradigų įvairavimas gali būti susijęs ir su minkštuoju kamiengaliu (Ragaišienė 2010: 131).

2.3. Kitokie kirčiavimo polinkiai būdingi vyriškojo linksniavimo tipo žodžiams (akcentinis variantiškumas ir oksitonezė), pvz.: *šimtai* Užb (87), Lkš (120), Rk (147), Alk (180), Svk (181), Ut (308), Ld (312), Lb (414), Jnš (506), *šiņtai*, *šiņtu* Sgn (379), *šiņtū* Atz (211), Skd (378), *šimtaiš* Int (480), Mdk (481) / *šiņtai* Krn (179), Brč (245), *šiņtu* Zr (244), Blč (347) ir kt. (plg. LKA 1982: 130; žml. Nr. 112). Tiriamuose šaltiniuose rasta palyginti nemažai dvejopai – kamiene ir galūnėje – kirčiuojamų linksniuojamųjų žodžių (sudaro beveik pusę nagrinėjamų atvejų). Daugiausia užrašyta kirčiavimo gretybių turinčių produktyviųjų ir neproduktyviųjų kamienų dviskiemenių daiktavardžių formų, pvz.:

a kamienas: *inkstai* Šlt (173), *inkstū* Prv (413) / *inkstu* Bln (243); *kuolai* Drš (172), Pst (453) / *kuolaiš* Spt (309); *kviētkai* Vb (142), Ds (212), *kviētkai*, *kviētku* Atz (211), Kkt (380), *kviētku* Lb (414), Lkm (415), Pst (453), *kviētkais* Arn (526) / *kvietkaiš* Atz (211); *an sklųpų* Drš (172) / *sklųpų* Jnš (506); *suolai* Pst (453) / *súolai* Ut (308); *šaukštų* Sdl (119) / *šaukštū* Brč (245) ir kt.;

*ia*₂ kamienas: *ālksnis* Gtč (114), Pst (453) / *alksniaiš* Gtč (114); *kiřvois* Imb (214), Vlč (240), Ld (312), Jnš (506), Arn (526), *kiřvois*, *kiřvoiai* Dbk (274), *kiřvoiais* Ut (308), Spt (309), Prv (413) / *kiřvųs* Trg (346); *veřšis* Zr (244), *veřšiai*, *veřšiais* Jnš (506), *veřšiais* Spt (309) / *veřšųs* Sgn (379) ir kt.;

u kamienas: *tuřgus* Drš (172), Brč (245), Prv (413), Mlt (451), Pst (453), *tuřgus*, *tuřgaus*, *tuřgum* Dbk (274), *tuřgaus* Atz (211), Vlč (240), Ld (312), Blč (347), Sgn (379), Bjt (479), *tuřgun* Sdl (119), Vb (142), Ld (312), Lkm (415) / *turgųs*, *turgaųs* Dbk (274), Spt (309), *turguņ* Užb (87), Drš (172), *turgaĩ*, *turgū*, *turgám*, *turgųs*, *turgaĩs* Dbk (274), *turgaĩ*, *turgaĩs* Ut (308), *turgū* Pst (453)¹⁹;

iu kamienas: *spiēčius* Rb (177), Ds (212), Vlč (240), Kkt (380), *spiēčiaus* Lln (344) / *spiečiųs* Imb (214), Grs (412), *spiečiai* Ut (308); *valsčius* Imb (214), Grs (412) / *valsčiųs* Stl (182).

Aptariamų daiktavardžių akcentinių paradigų įvairavimas ir polinkis į oksitonežę aukštaičių patarmėse siejamas su dviųjų daugiskaitų – paprastosios

¹⁸ Dėl šių formų paplitimo žr. LKA 1977: 191.

¹⁹ Neproduktyviųjų *u* ir *iu* kamienų vienaskaita gana gerai išlaikiusi senąją fleksiją. Daugiskaitos vyrauja naujosios produktyviųjų *a* ir *ia*₂ kamienų formos.

ir kuopinės – modeliu, pvz.: *kálnai* Prv (413), Krš (149), Brč (245) / *kálnai* Ut (308), Spt (309), *sūnūs* Ld (312) / *sūnai* Krš (149), Svb (150), Drš (172), Šlt (173), Ds (212), Brč (245), Dbk (274), Blč (347), Sgn (379), Prv (413), Lb (414), Gdr (504), Jnš (506)²⁰, *vaīšiai* / *vaisiai* Ut (308) ir kt. (Stundžia 1981: 191–193; Grumadienė 1994: 102–104; Mikulėnienė 1996: 148–153; 2005: 164–166; Lazauskaitė-Ragaišienė 2001: 162; 2008: 46; Tuomienė 2001: 103–114; Urbanavičienė 2005: 108; Ragaišienė 2016: 137–138; 2018: 193–194). Jį buvus rodo dvejopai kirčiuojamos daiktavardžių daugiskaitos formos ir kuopine reikšme vartojami galūninio kirčiavimo atvejai. Tiriamuose rankraščiuose rasta daugiau kaip 50 kuopine reikšme vartojamų daugiskaitos formų, pvz.: *Tie broliai būvo labai giesminykai* Šd (478); *Lenkai lietuvių nekeñčia* Mdk (481); *Čia aplink mūs yr daūg piliākalnių, vis švedaī pýlė* Atz (211); *O tas vīs spīria tam pijōku dīdeliu kōju nūgaron kuī inkstai* Šlt (173); *Paltai dabaī tie pasiūta* Brč (245); *Girdēt, kad tetervinaī būrba* Vdn (450); *Svočiā insīdeda valgymū* Ant (242) ir kt. Uteniškių patarmėje XX a. 6–7 deš. kuopinę reikšmę geriausiai buvo išlaikiusios dviejų mikrosistemų – giminys-tės terminų ir tautybių pavadinimų – daugiskaitos formos. Išvardytų žodžių galūninio kirčiavimo (retkarčiais – ir vienaskaitos) formos neretai reiškia tautas ir valdžią, tautų pagrindu sudarytas kariuomenes, o šakninio kirčiavimo variantai įvardija atskirus tautos narius, plg. *Čia vokiečiai užėjo karo pradžiōj* Jnš (506) / *Voketys užėjo, rusūs nustūmė* Rb (177) / *Tie vokiečiai atvažiāvo māšina* Šlt (173) ir kt. Tačiau tokių vartosenos atvejų rasta nedaug. Uteniškių plote, kaip ir kitose aukštaičių šnektose, paprastosios ir kuopinės daugiskaitos reikšmės dažniausiai jau neskiriamos, pvz.: *Káimas tai būvo po Lénkijai, lenkū pusēj* / *Káimas nedickas jau po lénkais* Jnš (506); *Lénkai su lietuviaīs bažnyčioj mūsēs* Jnš (506); *Tėvai kalbėjo lietuviškai* / *Tėvai nemokėjo lietuviškai* Mdk (481); *Paskui svotai išvažiūoja* / *Užvažiūoja ir svotai* Atz (211) ir kt.²¹ Akcentinė ir semantinė dviejų daugiskaitų opozicija apibendrinta vieno arba kito priešpriešos nario naudai (plg. Stundžia 1981: 192; Lazauskaitė-Ragaišienė 2009: 172; Ragaišienė 2016: 137–138; 2018: 193–194). Ją buvus liudija dvejopai šnektose kirčiuojamos *a* ir *ia*₂ kamienų daiktavardžių, įvardijančių asmenis pagal tautybę, daugiskaitos formos, pvz.: *lénkai* / *lenkai*, *lietuviai* / *lietuviū* Mdk (481), *švedaī*, *švedū* Užb (87), Lkš (120), Atz (211) /

²⁰ Šiuo atveju daugiskaitos vardininko formų galūninį kirtį galėjo lemti ir kilnojamojo kirčiavimo *a* kamieno daiktavardžių formų analogija, plg. *sūnai* / *namaī*.

²¹ Galūnėje ir šaknyje kirčiuojamos aptariamų daiktavardžių formos gali reikšti ir tautą, ir atskirus jos narius.

švėdų Gdr (504) ir kt. Su dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – modeliu sietinas baritonais laikomų daiktavardžių *brólis, kařklas, káulas, tėvas, tuřgus* ir kt. (Būga 1961: 40, 709–711; Skardžius 1935: 17, 36–37; Stundžia 1981: 193; 1994: 20 ir kt.) kirčiavimo įvairavimas, pvz.: *bróliai* Jdp (89), Rk (147), Krš (149), Svб (150), Rb (177), Svk (181), Mnk (210), Atz (211), Vsk (241), Dbk (274), Kmn (278), Spt (309), Tlm (311), Trg (346), Prv (413), Mlt (451), Šd (478) / *broliai* Dbk (274), Tlm (311), Šd (478), Int (480); *kařklai* Tlm (311), *kařklų* Vb (142) / *karklaiš* Ds (212); *tėvai* Onš (88), Jdp (89), Bč (121), Svб (150), Svk (181), Ant (242), Tlm (311), Ld (312), Blč (347), Mdk (481) / *tėvai* Zr (244), Mdk (481) ir kt.²² Analogiškai aiškinamas ir priesagos *-ynas* vedinių dvejopas kirtis, pvz.: *beržynai* Pst (453), *eglynai* Drš (172), Kkt (380), *lazdynų* Vdn (450), *žolynai* Kmn (278), *žolynai* Vsk (241) / *pušynai* Brč (245), *uogynai* Lb (414).

XX a. 6–7 deš. rankraštiniuose šaltiniuose vyriškojo linksnivimo žodžius labiau linkstama kirčiuoti pagal oksitoninio kirčiavimo modelį. Pirmiausia tai rodo trečiosios (retai – pirmosios) kirčiuotės žodžių galūnėje kirčiuojamos vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formos, pvz.: *mėšlų* Spt (309), *tėvų* Lln (344), *vienų* Krd (381), Mdk (481), *gyvų* Spt (309), *tėvų* Kkt (380), (*išmokė*) *sūnų* Blč (347), Šd (478), *žiedų* Ds (212) ir kt. Šias formas linkstama laikyti akcentinės paradigmos išlyginimu. Daiktavardžių daugiskaitos galininko galūnėje kirčiuojamos formos gali būti kilusios iš kuopinės daugiskaitos (Mikulėnienė 2005: 156, 165) ar net oksitoninio kirčiavimo (Kuzavinis, Girdenis 1997: 76–78).

Polinkį į oksitonezę rodo ir pagal kilnojamojo kirčiavimo paradigmą kirčiuojami priesagos *-(t)uvas* vediniai, pvz.: *brauktuvai* Ut (308); *kultuvai* Ds (212), *kultuvaiš* Vb (142), Ds (212), Vsk (241); *mintuvai* Bč (121), Vb (142), Rb (177), Vlč (240), Ut (308), Ld (312), *mintuvaiš* Svб (150), Rb (177), Ld (312), Vdn (450), Mlt (451), Gdr (504); *pjautuvai*, *pjautuvaiš* Kkt (380), Gdr (504); *mestuvai* Drš (172), *mestuvų* Gtč (114) / *mestuvai* Vlč (240). Pagal galūninio kirčiavimo paradigmą kirčiuojama ir dauguma daiktavardžių, įvardijančių asmenis pagal tautybę (apie du trečdalius rastų atvejų). Būdvardžių *geltonas, -a* ir *raudonas, -a* patarmės plote taip pat vyrauja kilnojamojo kirčiavimo formos (plg. LKA 1991: 129; žml. Nr. 112).

²² Senųjų baritonų *beržas, dvāras, váistas* (Būga 1961: 710–711; Skardžius 1935: 17, 30–31, 36; Zinkevičius 1979: 91 ir kt.) tiriamuose šaltiniuose rasta tik galūninio kirčiavimo formų, pvz.: *beržai, beržám* Ut (308), *beržų* Brč (245), *dvarų* Onš (88), Avl (213), Imb (214); *vaistaí, vaistús* Rg (178), Sgn (379), Grs (412), Gdr (504), *vaistų* Gtč (114), Sdl (119), Vb (142), Svб (150), Drš (172), Arn (526), *vaistaí, vaistaíš* Brč (245), Pst (453), *vaistaí, vaistám* Bjt (479).

3. KIRČIAVIMO VARIANTŲ PAPLITIMAS PATARMĖS PLOTE

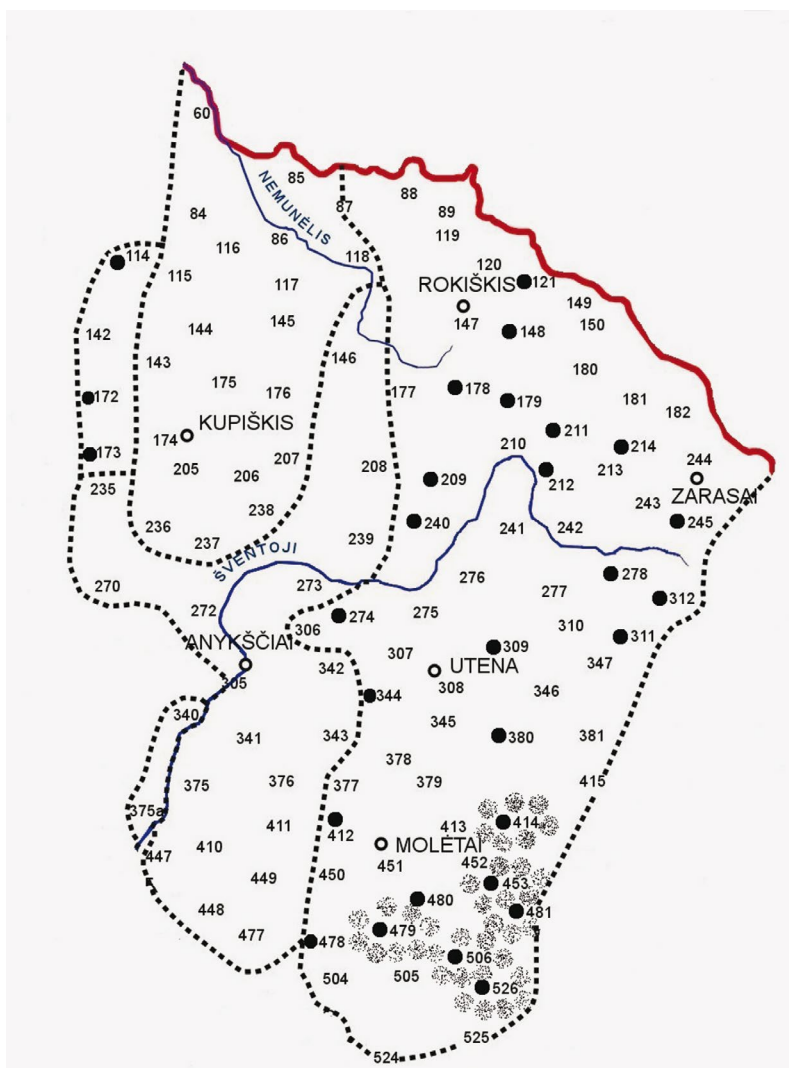
Rytų aukštaičių uteniškių patarmėje linksniuojamieji žodžiai toje pačioje šnekte kirčiavimo variantų turi palyginti retai – dvejopai kirčiuojamų formų rasta mažiau nei pusėje tirtų vietovių (29 punktų šaltiniuose iš 66). Daugumoje jų užrašyta tik po vieną ar du atvejus (žr. lentelę). Tai rodo, kad XX a. 6–7 deš. uteniškių patarmės kirčiavimo sistema buvo gana stabili – linksniuojamieji žodžiai šnektose kirčiuoti ne pramaišiu, o pagal vieną akcentinę paradigmą. Kartais iš šnektos apraše pateiktų kelių žodžio formų matyti, kuris variantas laikytinas pagrindiniu, o kuris gretiminiu, plg. *žmogùs / žmōgus* Krn (179) ir *žmōgus / žmogùs* Pst (453). Abiem šiais atvejais pirmasis variantas šaltinių paliudytas po kelis kartus (atitinkamai 7 ir 9), antrasis – porą kartų. Dažniausiai dėl medžiagos rinkimo specifikos (atsakant į klausimus teiktos vienaskaitos ir (arba) daugiskaitos vardininko formos; užrašyti pasakojimai yra nedidelės apimties) nėra galimybių nustatyti, kuris variantas šnekte yra vyraujantis.

LENTELĖ. Toje pačioje šnekte rasti linksniuojamųjų žodžių formų kirčiavimo variantai

Rytų aukštaičių uteniškių šnektos (punkto numeris)	Linksniuojamasis žodis
Gtč (114)	<i>aĩksnis / alksniaĩs, sėmenaĩ, sėmenũ / sėmenai</i>
Drš (172)	<i>brólỹs / bróliai, su brũktuve / bruktuve</i>
Šlt (173)	<i>vókiečiai / vokiečiai</i>
Bč (121)	<i>dienàs / diėnas</i>
Ob (148)	<i>žmoguĩ / žmōgum</i>
Rg (178)	<i>su žmonà / žmóna</i>
Krn (179)	<i>žmogùs / žmōgus</i>
Kmj (209)	<i>vókiečių / vokiečių</i>
Atz (211)	<i>svõtai / svotai, žmōgus / žmogùs</i>
Imb (214)	<i>žmogùs / žmōgus</i>
Ds (212)	<i>tėvai / tėvai, turkũ / turkũ</i>
Brč (245)	<i>eglyne / eglynė, miestė / miėste, žmogùs / žmōgus</i>
Vlč (240)	<i>bũlbinis / bulbinis, mašinq / mašinq</i>

Rytų aukštaičių uteniškių šnekta (punkto numeris)	Linksniuojamasis žodis
Kmn (278)	<i>tuřguos / turgai</i>
Dbk (274)	<i>bróliai / broliaĩ, devýni / devynì, tuřgus, tuřgaus / turgùs, turgaũs</i>
Spt (309)	<i>sũnùs / sũnus</i>
Tlm (311)	<i>bróliai / broliaĩ</i>
Ld (312)	<i>žmogùs / žmõgus</i>
Lln (344)	<i>rũbùs / rũbus</i>
Kkt (380)	<i>vieni / vieni</i>
Grs (412)	<i>su mókytoju / mokýtojai</i>
Lb (414)	<i>skũrà / skũra, sũnùs / sũnus, viena / vienà, tvorà / tvóra, žmogùs / žmõgus</i>
Pst (453)	<i>māšina / su mašinà, tuřgus / turgũ, žmõgus / žmogùs</i>
Šd (478)	<i>brólis / broliaĩ</i>
Bjt (479)	<i>baĩsi / baisì, gyvà / gýva, ponià / pónia, sũnùs / sũnus</i>
Int (480)	<i>brólis / broliaĩ, māšina / mašiną</i>
Mdk (481)	<i>lénkai / lenkaĩ, lietùvių / lietuvių, tėvai / tėvai</i>
Jnš (506)	<i>lénkai, lenkų, lénkais / lenkaĩ, lenkų, lenkaĩs, mokýtojas / mokýtoją, peňki / penkì, viena / vienà</i>
Arn (526)	<i>kiřviu / kirviù, lietuõys / lietùviai, mókytojas / mokýtojas</i>

Atliktas tyrimas remia straipsnyje iškeltas prielaidas apie kirčiavimo reiškinį veikimą patarmės plote. Toje pačioje šnekte rastos dvejopai kirčiuojamos formos patvirtina, kad kirčiavimo variantų atsiradimą lėmė keletas tarpusavyje susijusių veiksnių. Vieni variantai gali turėti istorines prielaidas (sietina su rekonstruojamu paprastosios ir kuopinės daugiskaitos modeliu), kiti – atsiradę naujai (aiškintina kirčio atitraukimu, koloninio kirčiavimo paradigmos formavimusi, akcentuacijos analogija). Lentelėje pateikti duomenys rodo dar vieną svarbų dalyką. Uteniškių patarmėje labiau įvairuoja vyriškojo linksniavimo tipo žodžių kirčiavimas. Moteriškojo linksniavimo tipo žodžiai mažiau linkę į akcentinį variantiškumą – dažniausiai jie kirčiuojami pagal vieną akcentinę paradigmą.

2 PAV. Toje pačioje šnektoje rastų linksniuojamųjų žodžių formų kirčiavimo variantų paplitimas

Linksniuojamieji žodžiai kirčiavimo gretybių toje pačioje šnektoje turi visame patarmės plote (žr. 2 pav.). Iš viso ploto išsiskiria palyginti nedidelis arealas, kuriame rasta daugiau variantų toje pačioje šnektoje. Daugiausia dvejopai kirčiuojamų formų užrašyta pietrytiniuose utėniškių patarmės ploto pakraščiuose, paribyje su vilniškiais (Labanóro, Pastovėlio, Medeikių, Jōniškio ir Arnionių apylinkėse). Su utėniškiais besiribojančiose vilniškių

šnektose taip pat rasta nemažai dvejopai kirčiuojamų linksniuojamųjų žodžių formų (Ragaišienė 2010: 139). Darytina prielaida, kad rytinėse aukštaičių patarmėse esama nedidelio vientiso ploto, kuriame variantiškumas, kaip reiškiny, palyginti su gretimomis šnektomis, yra intensyviausias. Remiantis vien rankraštinų šaltinių medžiaga nėra galimybių patikimai nustatyti variantų paplitimo skirtinguose patarmės arealuose.

APIBENDRINIMAS

Atlikus rytų aukštaičių uteniškių patarmės XX a. 6–7 deš. rankraštiniuose šaltiniuose rastų linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo analizę darytinės šios išvados:

1. Rytų aukštaičių uteniškių patarmėje vyriškojo ir moteriškojo linksniavimo tipams būdingi skirtingi akcentuacijos modeliai – *ā* kamieno žodžius linkstama kirčiuoti pagal baritoninio kirčiavimo modelį, *ē* kamieno daiktavardžių labiau paplitusios galūninio kirčiavimo formos, vyriškojo linksniavimo kamienų žodžiams būdingas polinkis į akcentinį variantiškumą ir oksitonezę.
2. Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo sistemą veikia tarpusavyje susijusių veiksnių kompleksas: intensyvesnio sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnio formavimasis, akcentinės paradigmos išlyginimas ir dviejų kirčiavimo tipų – koloninio ir galūninio – susidarymas; to paties kamieno žodžių ir darybos tipo vedinių akcentuacijos analogija; kamienų sąveika. Įvairiai kirčiuojamų vyriškojo linksniavimo tipo daiktavardžių formų atsiradimas ir polinkis į oksitonezę sietinas su rekonstruojamu dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – akcentiniu ir semantiniu modeliu. Akcentuacijos sistemos raidai poveikį daro ir senovinio kirčiavimo relikštų (šakinio kirčiavimo *u* kamieno būdvardžių, kuopinės daugiskaitos formų) išlaikymas.
3. Akcentinio variantiškumo požiūriu uteniškių patarmės kirčiavimo sistema vertintina kaip stabili (kirčiavimo gretybių toje pačioje šnektose rasta mažiau nei pusėje tirtų punktų; daugumoje jų užrašyta tik po vieną ar du atvejus). Įvairiai kirčiuojamos žodžių formos patarmės plote paplitusios nevienodai – daugiausia toje pačioje šnektose dvejopai kirčiuojamų formų rasta pietrytiniuose uteniškių patarmės ploto pakraščiuose, paribyje su vilniškiais.

LITERATŪRA

- Bacevičiūtė Rima 2004: *Šakių šnektos prozodija ir vokalizmas*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Bacevičiūtė Rima, Rinkauskienė Regina 2007: Dėl rytų aukštaičių uteniškių inesyvo ir iliatyvo galūnių priegaidžių (eksperimentinis tyrimas). – *Žmogus ir žodis* 9(1), 4–11.
- Bacevičiūtė Rima, Rinkauskienė Regina 2008a: Rytų aukštaičių uteniškių daugiskaitos naudininko ir įnagininko priegaidės: audicinis tyrimas. – *Žmogus ir žodis: didaktinė lingvistika* 10(1), 78–84.
- Bacevičiūtė Rima, Rinkauskienė Regina 2008b: Dėl rytų aukštaičių uteniškių inesyvo ir iliatyvo galūnių priegaidės: audicinis tyrimas. – *Baltistica* 43(2), 229–237.
- Balčiūnienė Asta, Meiliūnaitė Violeta, Rinkauskienė Regina 2019: *Kupiškėnų, uteniškių ir panevėžiškių paribio šnektos XXI amžiuje*, Klaipėda: Klaipėdos universiteto leidykla.
- Būga Kazimieras 1961: *Rinktiniai raštai* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- DST 2013: *Dusetų apylinkių tekstai*, sud. R. Rinkauskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Geržotaitė Laura, Meiliūnaitė Violeta 2014: Kitų kalbų vietiniai variantai Lietuvoje: žemėlapis ir komentarai. – *XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas (žemėlapiai ir jų komentarai)*, Vilnius: Briedis, 255–257.
- Girdenis Aleksas 1972: Lietuvių kalbos vardažodžių priesagų kirčio susiformavimas. – *Baltistica*, 1 priedas, 66–72.
- Girdenis Aleksas 1978: Akcentologinis mažmonis. – *Baltistica* 14(1), 75–76.
- Grumadienė Laima 1994: Keletas naujesnių Punsko šnektos linksniavimo ir kirčiavimo ypatybių. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, 97–106.
- Kardelytė Jadvyga 1975: *Gervėčių tarmė (fonetika ir morfologija)*, Vilnius: Mintis.
- Kazlauskas Jonas 1968: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis)*, Vilnius: Mintis.
- Kosienė Otilija, Girdenis Aleksas 1979: Fonologinis šalutinis kirtis rytų aukštaičių uteniškių tarmėje. – *Kalbotyra* 30(1), 45–56.
- Kosienė Otilija 1982: Rytų aukštaičių uteniškių monoftongų priegaidės. – *Kalbotyra* 33(1), 61–71.
- Kudzinowski Czesław 1977: *Indeks-słownik do Daukšos „Postilė“ 2 (O–Ž)*, Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Kuzavinis Kazimieras, Girdenis Aleksas 1997: Kelios mintys dėl baltų vardažodžio kirčiavimo paradigmų ir jų raidos. – *VIII tarptautinis*

- baltistų kongresas „Baltų kalbos XVI ir XVII amžiuje“*: pranešimų tezės. Vilnius: Vilniaus universitetas, 76–78.
- Lazauskaitė Vilija 1998: Dėl *u* kamieno būdvardžių ir jų abstraktų kirčiavimo raidos. – *Baltistica* 33(1), 65–70.
- Lazauskaitė-Ragaišienė Vilija 2001: Dviskiemenių *u* kamieno daiktavardžių kirčiavimo raida pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. – *Baltistica* 35(2), 159–169.
- Lazauskaitė-Ragaišienė Vilija 2008: Dviskiemenių *ijo* kamieno daiktavardžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. – *Lituanistica* 54(3), 37–50.
- Lazauskaitė-Ragaišienė Vilija 2009: Dviskiemenių *o* ir *ijo* kamienų daiktavardžių kirčiavimo variantų paplitimas pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių šnektose. – *Garsas ir jo tyrimo aspektai: metodologija ir praktika*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 161–181.
- LKA 1977: *Lietuvių kalbos atlasas 1. Leksika*, aut. E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, J. Lipskienė, K. Morkūnas, M. Razmukaitė, B. Vanagienė, A. Vidugiris, Vilnius: Mokslas.
- LKA 1982: *Lietuvių kalbos atlasas 2. Fonetika*, aut. E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, J. Lipskienė, K. Morkūnas, B. Vanagienė, A. Vidugiris, Vilnius: Mokslas.
- LKA 1991: *Lietuvių kalbos atlasas 3. Morfologija*, aut. S. Ambrazas, G. Belickienė, E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, J. Lipskienė, K. Morkūnas, B. Vanagienė, A. Vidugiris, Vilnius: Mokslas.
- LKAP 1956: *Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programa*, 2-asis leidimas, aut. J. Balčikonis, B. Larinas, J. Senkus, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla.
- LKT 1970: *Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija*, sud. E. Grinaveckienė, A. Jonaitytė, K. Morkūnas, B. Vanagienė, A. Vidugiris, Vilnius: Mokslas.
- LKTCH 2004: *Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija*, sud. R. Bacevičiūtė, A. Ivanauskienė, A. Leskauskaitė, E. Trumpa, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Markevičienė Žaneta 1999: *Aukštaičių tarmių tekstai 1*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Mikulėnienė Danguolė 1994: Dėl įvardžiuotinių būdvardžių kirčiavimo raidos. – *Baltistica*, 4 priedas, 106–108.
- Mikulėnienė Danguolė 1995: Tarmės garsyno ypatybės. – *Dieveniškės*, Vilnius: Mintis, 448–455.
- Mikulėnienė Danguolė 1996: Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 36, 148–155.

- Mikulėnienė Danguolė 2005: *Cirkumfleksinė metatonija lietuvių kalbos vardažodiniuose daiktavardžiuose ir jos kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Mikulėnienė Danguolė, Pakerys Antanas, Stundžia Bonifacas 2007: *Bendrinės lietuvių kalbos žinynas*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
- MLT 2019: *Molėtų apylinkių tekstai*, sud. R. Rinkauskienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Pakerys Antanas 1994: *Akcentologija 1*, Kaunas: Šviesa.
- Ragaišienė Vilija 2010: *Linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantai pietų aukštaičių ir rytų aukštaičių vilniškių tarmėse*: daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Ragaišienė Vilija 2012: Daiktavardžių kirčiavimo polinkiai XX a. 6–7 dešimtmečio pietų aukštaičių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose. – *Respectus Philologicus* 22(27), 219–231.
- Ragaišienė Vilija 2016: Accentuation models of disyllabic nouns in the Southern Aukštaitian dialect. – *Kalbotyra* 68, 125–147.
- Ragaišienė Vilija 2018: Rytų aukštaičių kupiškėnų akcentuacijos sistemos kaita XIX a. 7–9 deš.–XX a. 6–7 deš. – *Rytų aukštaičių tarmė: kaita ir pokyčiai*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 176–201.
- Ragaišienė Vilija 2019: Daugiaskiemenių daiktavardžių kirčiavimo polinkiai XX a. 6–7 dešimtmečio vakarų aukštaičių kauniškių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose. – *Lietuvių kalba* 13, 1–19. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22489/21753>.
- Ragaišienė Vilija 2020a: Būdvardžių kirčiavimo polinkiai XX a. 6–7 dešimtmečio vakarų aukštaičių kauniškių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose. – *Lietuvių kalba* 14, 1–17. Prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/lietuviu-kalba/article/view/22463/21725>.
- Ragaišienė Vilija 2020b: Kirčio atitraukimas rytų aukštaičių anykštėnų patarmės tekstuose. – *Acta Linguistica Lithuanica* 83, 211–226. Prieiga internete: <https://journals.lki.lt/actalinguisticalithuanica>.
- Ragaišienė Vilija 2022: Dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo polinkiai 6–7 dešimtmečio vakarų aukštaičių kauniškių šnektų rankraštiniuose šaltiniuose. – *Vakarų ir pietų aukštaičiai: tarmių ir kitų kalbų sąveika*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 230–270.
- Ragaišienė Vilija 2023: Vietininkų kirčiavimo polinkiai pietų aukštaičių šnektose. – *Acta Linguistica Lithuanica* 89, 190–210. Prieiga internete: <https://journals.lki.lt/actalinguisticalithuanica>.
- RAU 2010: *Rytų aukštaičiai uteniškiai*, sud. R. Rinkauskienė, R. Bacevičiūtė, V. Salienė, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

- Rinkevičius Vytautas 2009: *Prūsų kalbos kirčiavimo sistema*: daktaro disertacija, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Rinkevičius Vytautas 2015: *Baltų ir slavų kalbų kirčiavimo istorija 1*, Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Skardžius Pranas 1935: *Daukšos akcentologija*, Kaunas: V.D.U. Humanitarinių Mokslų Fakulteto leidinys.
- Stundžia Bonifacas 1981: Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmės linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai* 21, 191–193.
- Stundžia Bonifacas 1994: Daiktavardžių kamienų bei giminių variantai baltų kalbose (ide. ir bendroji baltų bei slavų kalbų leksika). – *Baltistica* 27(2), 13–29.
- Stundžia Bonifacas 1995: Dėl kirčio atitraukimo lietuvių kalbos rytų aukštaičių šnektose. – *Res Balticae*, 67–72.
- Stundžia Bonifacas 2009: *Bendrinės lietuvių kalbos akcentologija*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Tuomienė Nijolė 2001: Ramaškonių šnektos o ir ijo kamienų daiktavardžių kirčiavimo ypatybės. – *Baltistica* 36(1), 103–114.
- Tuomienė Nijolė 2005: *Ramaškonių šnektos daiktavardžio kaita: sociolingvistinis tyrimas*: daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbanavičienė Jolita 2005: *Svirkių šnektos (rytų aukštaičių vilniškių) fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*: daktaro disertacija, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbanavičienė 2006: Rytų aukštaičių vilniškių pakraštinių šnektų kirčiavimo ypatumai. – *Baltistica* 41(2), 212–231.
- Urbanavičienė 2010: *Svirkių šnektos fonologinė sistema: vokalizmas ir prozodija*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Urbanavičiūtė Žaneta 1966: *Spitrėnų šnektos aprašas*: rankraštinis šaltinis, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyvas.
- Urbanavičiūtė–Markevičienė Žaneta, Grinaveckis Vladas 1992: *Lietuvių tarmės: fonetika, morfologija* 2, Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
- Vanags Pēteris 1990: u kamieno būdvardžių likimas lietuvių kalboje. – *Lituanistica* 3, 75–81.
- Zinkevičius Zigmąs 1966: *Lietuvių dialektologija*, Vilnius: Mintis.
- Zinkevičius Zigmąs 1975: *Iš lietuvių istorinės akcentologijos. 1605 m. katekizmo kirčiavimas*, Vilnius: Vilniaus V. Kapsuko universiteto Leidybinis skyrius.
- Zinkevičius 1979: Kirčio atitraukimas ir kirčiavimo paradigmos. – *Kalbotyra* 30(1), 90–93.

Zinkevičius Zigmąs 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika* 1, Vilnius: Mokslas.

Zinkevičius Zigmąs 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.

Zinkevičius Zigmąs 2006: *Lietuvių tarmių kilmė*, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ GYVENAMŲJŲ VIETŲ VIETŲ
(LIETUVIŲ KALBOS ATLASO PUNKTŲ) SANTRUMPOS

- Alk (180) – Aleksandravėlė, Rōkiškio r.
- Ant (242) – Antālieptė, Zarasų r.
- Arn (526) – Arniónys, Molėtų r.
- Atz (211) – Antāzavė, Zarasų r.
- Avl (213) – Aviliai, Zarasų r.
- Bč (121) – Bučiūnai, Rōkiškio r.
- Bjt (479) – Bijūtiškis, Molėtų r.
- Blč (347) – Balčiai, Utenės r.
- Bln (243) – Blūniškės, Zarasų r.
- Brč (245) – Berčiūnai, Zarasų r.
- Čl (452) – Čiulai, Molėtų r.
- Dbk (274) – Debeikiai, Anykščių r.
- Dgl (277) – Daūgailiai, Utenės r.
- Drš (172) – Daršiškiai, Kūpiškio r.
- Ds (212) – Dūsetos, Zarasų r.
- Gdr (504) – Giedraičiai, Molėtų r.
- Grs (412) – Girsteitiškis, Molėtų r.
- Gtč (114) – Gataučiai, Biržų r.
- Imb (214) – Imbradas, Zarasų r.
- Int (480) – Inūturkė, Molėtų r.
- Jdp (89) – Jūodupė, Rōkiškio r.
- Jnš (506) – Jōniškis, Molėtų r.
- Kkt (380) – Kūktiškės, Utenės r.
- Kmj (209) – Kamajėliai, Rōkiškio r.
- Kmn (278) – Kiemiōnys, Zarasų r.
- Krd (381) – Kirdeikiai, Utenės r.
- Krn (179) – Kriaūnos, Rōkiškio r.
- Krš (149) – Kreščiōnys, Rōkiškio r.
- Lb (414) – Labanōras, Švenčionių r.
- Ld (312) – Lūodžiai, Zarasų r.
- Lkm (415) – Liūnkmenys, Ignalinos r.

Lkš (120) – Lùkštai, Ròkiškio r.
Lln (344) – Leliúnai, Utenòs r.
Mdk (481) – Medeĩkiai, Molétų r.
Mlt (451) – Molétai
Mnk (210) – Minkúnai, Ròkiškio r.
Ob (148) – Obėliai, Ròkiškio r.
Onš (88) – Ònuškis, Ròkiškio r.
Prv (413) – Purvėnai, Molétų r.
Pst (453) – Pastovėlis, Molétų r.
Rb (177) – Robliaĩ, Ròkiškio r.
Rg (178) – Ragėliai, Ròkiškio r.
Rk (147) – Ròkiškis
Sdl (119) – Sodėliai, Ròkiškio r.
Sgn (379) – Sugiñčiai, Molétų r.
Skd (378) – Skudùtiškis, Molétų r.
Spt (309) – Spitrėnai, Utenòs r.
Stl (182) – Stel̃mužė, Zarasų r.
Svb (150) – Svòbiškis, Ròkiškio r.
Svk (181) – Sùviekas, Zarasų r.
Šd (478) – Šiaudžiaĩ, Molétų r.
Šlt (173) – Šaltėniai, Molétų r.
Tlm (311) – Tolimėnai, Ignalinos ir Zarasų r.
Trg (346) – Taurėgnai, Utenòs r.
Ut (308) – Utenà
Užb (87) – Užùbaliai, Ròkiškio r.
Vb (142) – Vabalniñkas, Bìrų r.
Vdn (450) – Vidėniškiai, Molétų r.
Vlč (240) – Vilùčiai, Utenòs r.
Vsk (241) – Vaiskúnai, Utenòs r.
Zr (244) – Zarasaiĩ

Gauta 2024-09-11
Priimta 2024-10-14

VILIJA RAGAIŠIENĖ

ACCENTUATION TENDENCIES OF DECLINABLE WORDS
IN THE MANUSCRIPT SOURCES OF THE EASTERN
AUKŠTAITIAN SUBDIALECT OF UTENA
FROM THE 1950S–1960S

S u m m a r y

The article analyzes the material from the manuscript sources of the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena dating to the 1950s–1960s, which are stored in the Dialect Archive of the Centre of Geolinguistics at the Institute of the Lithuanian Language, from the perspective of accentuation. The study takes a synchronic approach to describe the features of accentuation of declinable words found in these sources and to discuss their accentuation tendencies.

The article consists of an introduction, three chapters, conclusions, and lists of references and abbreviations of inhabited settlements. The first chapter presents the research material. The second chapter investigates the accentuation tendencies of declinable words and discusses the factors influencing the variation in the accentuation of word forms. The third chapter provides a list of word forms with dual accentuation found within the same local dialect and discusses the distribution of these variants across the subdialect area.

The study resulted in three main findings. First, different accentuation patterns are characteristic of the masculine and feminine declension types in the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena: \bar{a} -stem words tend to follow the barytone accentuation pattern, while \bar{e} -stem nouns are more commonly stressed on the ending; words of the masculine-declension stems typically exhibit a tendency towards accentual variability and oxytone accentuation. Second, the accentuation system of declinable words is influenced by a complex of interconnected factors: the formation of a more intense rule of conditional stress retraction, the levelling of accentual paradigms, and the development of two accentuation types – columnar and inflectional; the analogy of accentuation for words of the same stem and derivatives of the same derivational type; the interaction between stems; the preservation of ancient accentuation relics (such as root accentuation in *u*-stem adjectives, collective plural forms); the accentual and semantic model of two plural forms (simple and collective) is reconstructed. Third, variously stressed word forms are distributed unevenly across the subdialect area – the majority of the forms with dual accentuation within the same local dialect were found in the southeastern edges of the subdialect area of Utena, near the boundary with the Vilnius dialect.

Thus, from the perspective of accentual variability, the accentuation system of the Eastern Aukštaitian subdialect of Utena can be considered stable (accentual

variants within the same local dialect were found in less than half of the examined points; only one or two cases were recorded in most of them).

The insights presented in the article lay the ground for more detailed comparative studies of the accentuation system in the subdialect of Utena.

KEYWORDS: Eastern Aukštaitian subdialect of Utena, local dialect, declinable word, accentuation variant, manuscript source.

VILIJA RAGAIŠIENĖ

Lietuvių kalbos institutas

Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius

vilija.ragaisiene@lki.lt

VILIJA RAGAIŠIENĖ

LINKSNIUOJAMŪJŲ ŽODŽIŲ KIRČIAVIMO POLINKIAI
XX A. 6–7 DEŠIMTMEČIŲ RYTŲ AUKŠTAIČIŲ UTENIŠKIŲ
ŠNEKTŲ RANKRAŠTINIUOSE ŠALTINIUOSE

S a n t r a u k a

Straipsnyje kirčiavimo požiūriu analizuojama rytų aukštaičių uteniškių patarmės Lietuvių kalbos instituto Geolingvistikos centro Tarmių archyve saugomų XX a. 6–7 deš. rankraštinių šaltinių medžiaga. Tyrimu siekiama sinchroniniu požiūriu aprašyti šiuose šaltiniuose rastų linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo ypatybes ir aptarti jų akcentuacijos polinkius.

Straipsnį sudaro įvadas, trys dalys, apibendrinimas, literatūros ir gyvenamųjų vietovių santrumpų sąrašai. Pirmoje dalyje pristatoma tiriamaoji medžiaga. Antroje dalyje nagrinėjami linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo polinkiai, aptariami žodžių formų akcentuacijos įvairavimą lemiantys veiksniai. Trečioje dalyje pateikiamas toje pačioje šnektoje rastų dvejopai kirčiuojamų žodžių formų sąrašas, aptariamas variantų paplitimas patarmės plote.

Tyrimu nustatyti trys dalykai. Pirma, rytų aukštaičių uteniškių patarmėje vyriškojo ir moteriškojo linksniavimo tipams būdingi skirtingi akcentuacijos modeliai – *ā* kamieno žodžius linkstama kirčiuoti pagal baritoninio kirčiavimo modelį, *ē* kamieno daiktavardžių labiau paplitusios galūninio kirčiavimo formos, vyriškojo linksniavimo kamienų žodžiams būdingas polinkis į akcentinį variantiškumą ir oksitonezę. Antra, linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo sistemą veikia tarpusavyje susijusių veiksnių kompleksas: intensyvesnio sąlyginio kirčio atitraukimo dėsnio formavimasis, akcentinės paradigmos išlyginimas ir dviejų kirčiavimo tipų – koloninio ir galūninio – susidarymas; to paties kamieno žodžių ir darybos tipo vedinių

akcentuacijos analogija; kamienu sąveika; senovinio kirčiavimo relikto (šakninio kirčiavimo *u* kamieno būdvardžių, kuopinės daugiskaitos formų) išlaikymas; rekonstruojamas dviejų daugiskaitų – paprastosios ir kuopinės – akcentinis ir semantinis modelis. Trečia, įvairiai kirčiuojamos žodžių formos patarmės plote paplitusios nevienodai – daugiausia toje pačioje šnektoje dvejopai kirčiuojamų formų rasta pietrytiniuose uteniškių patarmės ploto pakraščiuose, paribyje su vilniškiais.

Taigi akcentinio variantiškumo požiūriu rytų aukštaičių uteniškių patarmės kirčiavimo sistema vertintina kaip stabili (kirčiavimo gretybių toje pačioje šnektoje rasta mažiau nei pusėje tirtų punktų; daugumoje jų užrašyta tik po vieną ar du atvejus).

Straipsnyje pateiktos įžvalgos sudaro prielaidas išsamiems gretinamiems uteniškių patarmės akcentuacijos sistemos tyrimams.

ESMINIAI ŽODŽIAI: rytų aukštaičių uteniškių patarmė, šnekta, linksniuojamasis žodis, kirčiavimo variantas, rankraštinis šaltinis.

VILIJA RAGAIŠIENĖ
Lietuvių kalbos institutas
Petro Vileišio g. 5, LT-10308 Vilnius
vilija.ragaisiene@lki.lt